

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پژوهشکده ادبیات
گروه ادبیات

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات عرب

عنوان پایان نامه :

نقد و دراسة و استعراض تحليلی لديوان معن بن أوس المزنی

استاد راهنما
جناب آقای دکتر سید حمید طبیبیان

استاد مشاور
جناب آقای دکتر قیس آل قیس

پژوهشگر :

مهری قنبرپور

شهریور ماه ۱۳۸۹

فهرست مطالب

عنوان

چکیده د

فصل اول : ویژگی های شعر در عصر (جاهلی ، اسلامی ، راشدی و اموی)

ویژگی های شعر جاهلی

۱. منشأ و آغاز شعر عرب ۶
۲. خصوصیات و موضوعات شعر جاهلی ۷
۳. أغراض شعر جاهلی ۸
۴. جایگاه شاعر در دوره جاهلی ۹
۵. ارزیابی شعر دوره جاهلی ۱۰
۶. انتقال در شعر جاهلی ۱۱

عصر اسلامی

۱. انقلاب دینی و سیاسی ۱۳
۲. اسلوب قرآن کریم ۱۳
۳. شعر در عصر صدر اسلام ۱۴
۴. اغراض شعر اسلامی ۱۵
- عهد راشدی و اموی ۱۶
- اوضاع سیاسی در عصر اموی ۱۷
- اوضاع فرهنگی در عصر اموی ۲۰

شعر در عصر اموی	۲۰
ارزیابی شعر دوره اموی	۲۲
غزل در عهد اموی	۲۲
۱. غزل بدوی	۲۳
۲. غزل شهری	۲۳
فنون شعری خاص در عصر اموی	۲۵
۱. اراجیز	۲۵
۲. راعویات	۲۵
انواع شعر در عصر اموی	۲۶
۱. شعر سیاسی	۲۶
۲. هجا	۲۶
۳. رثا	۲۷
۴. خمریات	۲۸

فصل دوم : زندگی نامه معن بن اوس مزنی

۱. معن بن اوس مزنی	۳۲
۲. نسب معن	۳۳
۳. قبیله و زندگی اجتماعی معن	۳۴
۴. معن و عبیدالله بن العباس	۳۶
۵. معن و هجو ابن زبیر	۳۷

۶. معن و ثور..... ۳۸
۷. سفر معن به شام..... ۳۹
۸. سفر معن به بصره..... ۴۰

فصل سوم : شخصیت ادبی معن بن اوس

۱. موقعیت معن در میان شعرا..... ۴۶
۲. دیوان معن..... ۴۹

فصل چهارم : بررسی موضوعات شعری دیوان معن بن اوس

۱. وصف..... ۵۳
۲. مدح..... ۵۵
۳. فخر..... ۵۷
۴. زهد..... ۵۸
۵. حکمت..... ۵۸
۶. رثا..... ۵۹

فصل پنجم : شرح دیوان به زبان فارسی..... ۶۱

- الخلاصة العربية..... ۲۱۰
- فهرست منابع و مآخذ (فارسی)..... ۲۱۵
- فهرست منابع و مآخذ (عربی)..... ۲۱۶
- چکیده انگلیسی..... ۲۱۹

چکیده :

در این پایان نامه از آنجایی که معن بن اوس از شاعران مخضرمی است ابتدا مقدمه ای پیرامون عصر جاهلی، دوره صدر اسلام و نیز دوره راشدی و اموی نگاشته شده و پس از پرداختن به ویژگیهای شعر و تحولات آن در هر دوره، زندگینامه معن بن اوس و افکار و ویژگیهای شعر و موضوعات شعری وی ارائه گردیده است. سپس متن دیوان معن بن اوس بر اساس روایت "قاسم بن اسماعیل البغدادی" مکنی به أبو ذکوان، همراه با ذکر لغات مهم و نکات نحوی و بلاغی و نیز ترجمه و شرح ابیات آن، به فارسی آورده شده است. در شرح دیوان سعی شده که از کتاب ها و منابع دست اول استفاده شود. و نیز نکات مبهمی که احتیاج به توضیح بیشتر داشته اند در داخل پرانتز کاملاً شرح داده شده است. اعلام متن و اسامی مکان ها، از کتاب های انساب و زندگینامه ها و معاجم در قسمت پرداخت واژگان و گزاره بیت توضیح داده شده است.

واژگان کلیدی : معن بن اوس، دوره راشدی و اموی، اوضاع و احوال اجتماعی، نکته های بلاغی، اشاره های

نحوی

فصل اول :

ویژگی های شعر در عصر

(جاهلی ، اسلامی ، راشدی و اموی)

"ویژگی های شعر جاهلی"

۱. منشأ و آغاز شعر عرب

برای ما معلوم نیست که شعر عرب از کجا و کی آغاز شده اما قدیمی ترین قطعه هایی که به دست ما رسیده است مربوط به جنگ بسوس یا کمی قبل از آن است ولی مطمئناً قبل از آن نیز اشعاری وجود داشته که از بین رفته است.

آن چه امروز از شعر جاهلی در اختیار ماست قصایدی ست با اشکالی پیچیده در وزن و قافیه و موضوعات و سبکی محکم، که به نظر "ابن سلام" و "ابن قتیبه"، اولین شاعران دوره جاهلی قصیده را با همین شکل مضمون تکامل یافته می سرودند و کسانی که پیش از اینان شکل قصیده را به وجود آورده اند به فراموشی سپرده شده اند.

منشأ و مکان رشد و پرورش شعر جاهلی در بادیه، مثل نجد و حجاز و مانند آن ها بوده است، ولی نمی توان گفت که شروع آن از کدام قبیله یا قوم بوده است. و بدون شک در میان شاعرانی که امروز اسامی آنان در دست ماست کسانی بوده اند که نامشان از یاد رفته و به ثبت نرسیده است. سخن "ابن قتیبه" گواه بر این مدعاست: «شمار کسانی که در اسلام و جاهلیت میان قوم و قبیله شان به شاعری شناخته شده اند بیش از آن است که به حساب آید، و گمان نمی کنم هیچ یک از علمای ما توانسته باشند حتی به شعر قبیله ای به طور کامل احاطه یابند به طوری که شاعری ناشناخته و شعری روایت نشده نماند.»

۱. شوقی ضیف، تاریخ الادب العربی ج ۱، ص ۱۸۳. با تصرف و تلخیص

۲. ابن قتیبه الدینوری، ۹۷۷ م، الشعر والشعراء، ص ۴

۲. خصوصیات و موضوعات شعر جاهلی

دوره جاهلی که مربوط به زمان قبل از اسلام است ، دوره ایست که در آن زندگی اعراب بسیار ساده و ابتدایی و خالی از فرهنگ و تمدن‌ها بوده است و شاعران نیز برای سرودن شعر ، موضوعاتی جز چیزهای ساده اطراف خود نداشتند .

عرب بدوی غرق در محیط و آداب و تقالید قبیله خود بوده و با فکری صاف و خیالی ساده و بیانی صادق ، طبیعت را بازگو نموده است و به همین دلیل شعر جاهلی آینه تمام نمای زندگانی بدوی و صورتی راست و درست از آن محیط و اجتماع است . اشعار آن ها بیشتر در مورد وصف بیابان ، شتر ، اسب ، زن ، شراب ، و افتخار به قبیله خود و مسائل اخلاقی بوده است . بادیه مثل مدرسه ای بود که شاعران جاهلی در آن پرورش می یافتند .

آن ها معتقد بودند که هر شاعری را شیطانی است که شعرش را به او القا می کند . همچنین برای هر شاعری یک راوی بود که مانند شاگرد در کنار معلمش زندگی می کرد و سبک او را پیروی می کرد و شعرش را منتشر می ساخت .

شعر جاهلی وحدت تألیف نداشت ، شعر این دوره با ایستادن در اطلال و آثار خانه محبوب آغاز شده و با ذکر خاطره های گذشته و بیان حوادث راه در کنار ناقه و پایان ناگهانی همراه می باشد ، عاطفه شعر جاهلی ساده بوده و دارای صداقت و صراحت می باشد و مطابق با طبع عرب جاهلی جاری شده است و دامنه خیال ، چندان وسیع نیست . قول جامع یکی دیگر از خصوصیات شعر جاهلی ست . بدین معنا که یک بیت از شعر شامل معانی تام بود ، چنان که در مورد این بیت امرؤ القیس :

قَفَا نَبْكَ مِنْ ذِكْرِي حَبِيبٍ وَ مَنْزِلٍ بِسِقْطِ اللَّوَى بَيْنَ الدُّخُولِ فَحَوْمَلٍ

گفته اند که شاعر در این بیت هم خود ایستاده و هم توقف دیگران خواسته ، هم گریسته و هم گریستن دیگران را خواسته ، هم معشوق و هم منزل معشوق را یاد کرده است . از ویژگی های دیگر شعر جاهلی " اطاله " است ، یعنی این که شاعر جاهلی قصیده را طولانی

می ساخت ، چرا که این مورد پسند وی بود و گاهی نیز از موضوع اصلی خارج می شد که نام آن " استطراد " است .^۳

شعر جاهلی ما را از اوضاع اجتماعی ، سیاسی ، تاریخی ، و اقتصادی آن دوران آگاه می کند ، همچنین یکی از منابع مهم تاریخی برای آگاهی از اوضاع قبل از اسلام است که عنوان " دیوان العرب " شایسته آن می باشد .

۳. أغراض شعر جاهلی

۱.۳. وصف : آن چه که شاعر حس می کند از جمله زمین و آسمان و موجودات دیگر که بیشتر ، پدیده های محیط اطراف خود اوست : مانند : منازل ، مسافرت ، بیابان پیمایی و صحرانشینی . اما وصف در شعر ، غرض مستقلی نیست ، بلکه شاعر آن را ابزاری برای رسیدن به هدف اصلی خود می داند که بتواند عواطف و احساسات مخاطب را تحریک کند .

۲.۳. مدح : ثنای قبیله و پهلوانان میدان کارزار و یا فردی که در حق شاعر نیکی کرده است از موضوعات مدح در شعر جاهلی می باشد . مدح از ابواب مستقل شعر بوده و موضوع آن تفاخر به ارزش های حاکم بر زمان جاهلیت است . گاهی نیز برای تکسب به کار گرفته می شد .

۳.۳. رثاء : رثاء نیز از مقاصد اصلی شعر است و ماده آن همان صفات و خیال پسندیده آن زمان می باشد . شاعر در این غرض از عاطفه ای حزین و دردناک پس از مرگ و اظهار نا آرامی و تحیر درباره حقیقت هستی برخوردار است .

۴.۳. هجاء : سلاح برنده شاعر جاهلی است که گاه به مناظره یعنی حکم به پستی و خواری فردی یا قبیله ای کشانده می شد . شاعر جاهلی در هجاء به عیوب جسمانی و اخلاقی نظر داشت .

۳ . عمر فو بخ ، ۱۹۶۹ م ، تاریخ الادب العربی ، ج ۱ ، صص ۷۶۷۸

۵.۳. **فخر** : موضوعات فخر در شعر جاهلی ، شجاعت ، کرم ، بخشش ، جوانمردی و کمک به مستمندان می باشد. البته افتخار به اصل و نسب ، شرب خمر و اعمال غیر اخلاقی از تاریکی های شعر جاهلی محسوب می شود.

۶.۳. **غزل** : اساس شعر جاهلی تغزل است . غزل این دوره دو نوع است :
الف) غزل بادیه یا عذری و عقیفانه که برای یک زن می باشد و اندک است و فقط در شعر بعضی مانند " عنتره " دیده می شود.
ب) غزل مجونی و اباحی گری که تصویری از دنیای غیر اخلاقی آنان می باشد و در شعر اکثر شاعران جاهلی دیده می شود.

۷-۳. **خمر**: وصف شراب ، کیفیت آن و تأثیرش بر روان شاعر جاهلی نیز از اغراض شعر جاهلی ست.

۸.۳. **زهد و حکمت** : زهد و حکمت شاعر جاهلی بر اساس تجربه و گذر زمان و نیز معاشرت شاعر با بزرگان می باشد. عبارت کوتاه و حکیمانه ی شاعرانی مانند " زهیر " نشان از تأمل و تفکر و تجربیات شاعر در زندگی دارد.^۴

۴. جایگاه شاعر در دوره جاهلی :

شاعر در دوره جاهلی از مقامی والا برخوردار بود به طوری که او نبی قبیله خود و رهبر آن در صلح و آشتی و نیز قهرمان قبیله در جنگ ها به شمار می رفت . مقام یک شاعر بالاتر از خطیب بود ؛ چرا که شعر زودتر در حافظه ها جای گرفته و راحت تر بر زبانها جاری می شد. هر قبیله ای مشتاق بود که شاعر و رئیس و خطیبی داشته باشد ، اما شاعر از دوتای دیگر گرامی تر بود و گاهی قدرت و چیرگی شاعر بیشتر از رئیس قبیله بود و در سختی ها و مشکلات نظر او اطاعت می شده و سخنش برنده تر از نیزه ها و حکمش مانند حکم شرع نافذ بوده است . چه بسا که شاعر با یک بیت عزّت و بزرگی قبیله اش را بالا برده یا این که آن را نابود می کرد . اگر شاعری

۴ . ترجمانی زاده ، ۱۳۸۰: تاریخ ادبیات عرب ، صص ۳۰ - ۲۹

در قبیله ای به وجود می آمد میهمانی ها و جشن ها به پا می شد و قبائل دیگر جمع شده و به آن قبیله تهنیت می گفتند.

از لحاظ زمانی شاعران جاهلی و بعد از اسلام به چهار طبقه تقسیم می شوند :

۱. طبقه جاهلین : شاعرانی که در دوره جاهلیت زیسته و شعر گفته اند.
۲. طبقه مخضرمین : شاعرانی که در دوره جاهلیت و اسلام زیسته و شعر گفته اند.
۳. مولدین : که شامل بقیه شاعران می شود .
۴. محدثین : بعضی ها طبقه ای دیگر به نام محدثین را افزوده اند به طوری که مولدین را شامل گروه کمی از شاعران اوائل اسلام مانند فرزذق و جریر و اخطل می دانند و بقیه کسانی را که بعد از آنان آمده اند را جزو محدثین به شمار می آورند .^۵

۵. ارزیابی شعر دوره جاهلی :

از لحاظ ارزش فنی ، شعر جاهلی روی هم رفته شعر فطرت و بداهت است که از حیث معنی بسیار ساده و سطحی و خشک و گاهی محزون می باشد ، و شاعر بدوی دارای احساسات حاد و هیجانی و تند و از رویاها و آمال شعرای متمدد کم بهره است و غالباً از منطق و ترتیب عقلی خالی است . و در قصیده اش وحدت فکری هست نه وحدت تألیفی .

شاعر بدوی تخیلات خود را از محسوساتی بسیار آشکار گرفته و اساس فکر او بر تشبیهات بوده و در استعاره و تشبیه اعتمادش بر وجه شبه بسیار روشن است .

شعر جاهلی از جنبه عاطفه ساده است و نیز وصف وجدانیات و تعمق و تجزیه و تحلیل روانی و تعلیل حرکات روانی و طول نفس در بیان خواطر و افکار درونی ، زیاد دیده نمی شود . اغلب شخصیت شاعر در قبیله ادغام و محو شده و از خود و وجدانیات خویش کمتر صحبت می کند .

۵ . احمد حسن الزیات ، ۲۰۰۶ م ، تاریخ الادب العربي ، صص ۴۶-۴۵

از جهت لفظ و مبنی ، اسلوب شاعر در اکثر موارد خطابی است . و ترکیب عبارات ، متین و الفاظ ، گاه سخت و خشن و روی هم دارای مدلولی مادی و محسوس می باشد و چون با ایجاز و اشاره ادای معنی می گردد ، از غموض و ابهام خالی نیست . از ناحیه موسیقی اکثر نظم شعر جاهلی بر اوزان طویل و بلند است ولی گهگاه و بخصوص در مواقف عاطفی که شاعر خواستار رثاء یا فخر یا حماسه باشد ، اوزان سبک و نرم را استعمال نموده است . اما از لحاظ ارزش تاریخی ، شعر جاهلی بسیار گران بها و ارزشمند است چون مهم ترین سند و مدرک تاریخی آن روزگار است و در آن ، معلومات و اطلاعاتی بس مهم و شایان است .^۶

۶. انتحال در شعر جاهلی :

به نظر طه حسین ادب جاهلی چیزی از دوره جاهلیت را به همراه ندارد ؛ چرا که این ادب بیشتر تصویرگر زندگی مسلمانان و خواسته های آنان است تا زندگی مردمان دوره جاهلی . وی دلایل خود را نسبت به این شک در شعر جاهلی این طور برمی شمرد :

۱. شعر جاهلی زندگی دینی و سیاسی و اقتصادی و اجتماعی دوره جاهلی را به نمایش نمی گذارد.

۲. شعر جاهلی ، زبان عربی را از جهت تقسیم به قحطانی و عدنانی به تصویر نمی کشد و نیز اختلافات بین هدف ها در قبیله ها را منتقل نمی کند.

۳. شعر جاهلی از طریق روایت شفاهی به ما رسیده است .

سپس طه حسین عواملی را که منجر به انتحال در شعر جاهلی شده اند را این طور بیان می کند:

۱. سیاست : اختلافات بین مهاجران و انصار بر سر به عهده گرفتن خلافت و مسائل بعد از آن ، از جمله فتنه کشته شدن عثمان و سپس اختلاف بین امام علی (ع) و معاویه ، فرصت مناسبی را برای انتحال در شعر جاهلی بوجود آوردند .

۶ . ترجمانی زاده ، ۱۳۸۰: تاریخ ادبیات عرب ، صص ۳۲ - ۳۱ - ۳۰

۲. قصه ها : در عصر اموی و عباسی گروهی بوجود آمدند که شغلشان سخن گفتن از امت های گذشته و راه و روش زندگی و جنگ هایشان بود ، به طوری که اینان شروع به بافتن شعر کردند تا بدین وسیله قصه های خود را جالب تر جلوه دهند .

۳. شعوبیت : مانند دشمنی ای که بین عرب و پارسی زبانان بوجود آمد ، که فارس ها شروع به سرودن اشعاری نمودند که بیان گر عیبهای عرب ها باشد و این اشعار را به شاعران عربی نسبت دادند.

۴. راویان : که به دو گروه تقسیم می شوند : گروهی که از عرب ها هستند و دوم گروهی که از موالی هستند .

۷

اولین کتابی که به مسأله انتحال پرداخته و آن را مورد بررسی قرار داده است کتاب " طبقات فحول الشعراء " ابن سلام جمّحی است . به نظر ابن سلام عامل انتحال قبائل و راویان هستند و در این که انتحال صورت گرفته است ، شکی نیست ولی این بدان معنی نیست که همه شعر جاهلی منحول است .

۸

۷ . طه حسین ، ۱۱۱۹ هـ ، فی الادب الجاهلی ، ص ۱۱۶

۸ . ابن سلام الجمّحی ، طبقات فحول الشعراء ، ص ۴۶

"عصر اسلامی"

۱. انقلاب دینی و سیاسی :

عصر اسلامی با حضور اسلام (۶۲۲م) آغاز می شود و تا زمان به قدرت رسیدن معاویه (۴۰ هجری) ادامه می یابد. در این دوره با استقرار نظام اسلامی ، امت تفرقه های قومی و قبیله ای را کنار گذاشتند و روح برادری و برابری در میان آنان حاکم شد و بیشتر همت ها مصروف آموختن و تفسیر قرآن و جمع آوری حدیث گردید ، قرآن یکی از عوامل وحدت لغت ، رواج زبان قریش و توسعه دایره آن و نیز مهم ترین عامل برای زنده نگاه داشتن زبان عربی و انتشار آن در بلاد مختلف بود ، چنان که سبب تهذیب الفاظ و نرمی و شیوایی اسلوب شد و این کتاب اساس علوم دینی اسلامی نظیر فقه و تفسیر و نیز اساس علوم لغوی و بیانی و نحوی زبان عربی می باشد .

۲. اسلوب قرآن کریم :

اسلوب قرآن اسلوبی خاص است که نه شعر است و نه نثر مرسل. این کتاب شامل فنون مختلفی از جمله قصص و مواعظ و احتجاجات و حکم اعدار و انذار و وعد و وعید و ... می باشد . قرآن مظهر زندگانی معنوی و حیات ادبی عرب است . سبک نگارش قرآن برای اعراب شگفت آور بود چون نظیرش را نه در نثرهای مسجع کاهنان و نه در شعرهای موزون و مقفی شاعران ندیده بودند و بلاغت و روش تعبیرات قرآن نظیری در زبان عربی نداشت . اسلوب قرآن و محتوایش از شرایع و احکام و قصص انبیاء ، اعراب را مسحور خود ساخت و قرآن اولین کتابی است عرب ها به حفظ و قرائت و فهم آن پرداختند. عرب جاهلی هر وقت در مجلسی یا بازاری جمع می شدند شعر می خواندند در حالی که بعد از اسلام در حفظ و قرائت قرآن

کوشیدند ، حتی وقتی خلیفه اسلام عاملی به جائی می فرستاد دستور می داد که از روی عدالت حکم براند و به مسلمانان قرآن و حدیث یاد بدهد .^۹

۳. شعر در عصر صدر اسلام :

در این دوره عنایت به شعر با توجه به مضامین آن که عموماً در اسلام مورد قبول و پذیرش نبود کم شد و به جای آن ضرورت نشر و تبلیغ دین جدید رونقی چشمگیر به خطابه بخشید. خطابه شعر منشور است . پیامبر اکرم (ص) و امام علی (ع) مشهورترین خطیبان این عصر می باشند. پیامبر اسلام رغبت چندانی به شعر نداشت ولی شعری را که برای دفاع از حق یا تبلیغ دین اسلام گفته می شد ، را می پسندیدند .

نیز در قرآن در باب ذم شعراء آیه ای نازل شده است : "وَالشُّعْرَاءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُونَ أَلَمْ تَرَأَهُمْ فِي كُلِّ وَادٍ يَهِيمُونَ وَأَنَّهُمْ يَقُولُونَ وَأَنَّهُمْ يَقُولُونَ مَا لَا يَفْعَلُونَ".
کعب بن زهیر ، حسان بن ثابت ، ابوذویب هذلی و خنساء نیز مشهورترین شاعران این عصرند که به دلیل درک عصر جاهلی و اسلامی مخضرم خوانده می شوند هرچند که درباره بعضی از شعرا بین نقادان ادب و راویان شعر اختلاف نظر است مثلاً " لبید " که هم در دوره جاهلی زیسته و هم در دوره اسلامی ، باید مخضرمی به حساب می آمد اما نقادان و راویان او را شاعری جاهلی به شمار می آورند چرا که شاعری وی بیشتر در دوره جاهلی بوده است ، یا " اعشی " که در دوره اسلامی هم زیسته و حتی در مدح حضرت رسول قصیده ای سروده است ولی به دلیل این که همواره مشرک مانده ، شاعری جاهلی به شمار می آید.

۴. اغراض شعر اسلامی :

۹ . جرجی زیلا ن، تاریخ الادب العربی ، ج ۱، صص ۲۱۶- ۲۱۴

۱ . سوره شعراء ، آیات ۲۲۶- ۲۲۵- ۲۲۴

- ۱.۴ . دعوت به مبادی و اصول دینی
 - ۲.۴ . تشویق برای مبارزه و شهادت برای اعتلای کلمه الله
 - ۳.۴ . رثای شهداء و افتخار به پیروزی در مقابل دشمنان
 - ۴.۴ . توصیف کارزار و محاصره و فتح شهرها و غیره
 - ۵.۴ . هجو دشمنان
 - ۶.۴ . نسیب و غزل عقیف که خلاف اسلوب دوره جاهلی بود.
- یک نوع شعر دیگری که مخصوص این دوره می باشد " بدیعیات " نام دارد ، یعنی قصایدی که در مدح حضرت رسول سروده می شد .

" عهد راشدی و اموی "

۱ . عمر فی بنی ۱۹۸۴ ، تاریخ الادب العربی ، ج ۱ ، صص ۵۷-۲۵۶

موقعی که قوم عرب در نهایت انحطاط اخلاقی و پریشانی اوضاع اجتماعی و احوال سیاسی بود ، پیغمبر اسلام (ص) ظهور کرد و با کتاب خدا مردم را به توحید و آئین اسلام دعوت نمود و پس از چند سالی دولت مقتدر عربی و شریعت بزرگ اسلامی و ملت متحد و نیرومند عرب را به جهانیان معرفی کرد . وسعت این دولت را می توان از لشکر کشی پایان سال (غره تبوک) (۹ هـ) به سوریه به دست آورد که سی هزار مرد جنگی پشت سر وی بود. بسیاری و شاید اکثریت قبایل بادیه نشین عربستان با وی اتحاد داشتند .

دوره پس از آن به عصر « خلفای راشدین » شهرت دارد. این دوره با انتخاب ابوبکر به عنوان اولین خلیفه از سال ۱۱ هجری آغاز می شود و با شهادت حضرت علی (ع) در سال ۴۱ هجری پایان می یابد . ابوبکر (۱۱ - ۱۳ هـ) بیشتر سرگرم فرونشاندن شورش بعضی از قبایل علیه نظام سیاسی مدینه بود. در زمان خلافت عمر (۱۳ - ۲۳ هـ) گسترش فوق العاده ای در قلمرو حکومت اسلامی پدید آمد؛ سوریه و مصر از امپراطوری بیزانس ، و عراق از امپراطوری ایران متنزع شدند. این گسترش در نیمه اول عصر خلافت عثمان (۲۳ - ۳۵ هـ) در شمال افریقا و ایران ادامه یافت، ولی در حدود سال (۳۰ هـ) از سرعت آن کاسته شد و نارضایی در بین سپاهیان (که همان مردم بلاد بودند) پدید آمد و در عثمان به دست سربازان شورشی به قتل رسید. یکی از عللی که باعث برانگیختن نارضایتی عمومی در زمان خلفای راشدین شد ، رشد سریع تحمل دوستی و فساد در شهرهای مقدس و قرارگاه های جدید و خواری در مسلمین دیندار بود . عمر ساده و صرف جو بود ولی در مقابل ، عثمان از بنی امیه ، یکی از خاندان های اشراف مکه بود که همیشه سردمدار مخالفت با محمد (ص) بود . گرچه عثمان خود از اولین مریدان پیامبر محسوب می شد ، اما بازیچه دست هم قبیله های بلند پرواز شد. آن ها به سرعت تمام مشاغل مهم سودآور را اشغال کردند و از ثروت مملکت بهره بردند. که باعث نارضایتی مردم گردید .

زمانی که از علی (ع)، پسرعمو و داماد پیامبر (ص)، به عنوان خلیفه، در مدینه استقبال شد؛ معاویه حاکم دمشق، وعده ای دیگر، از بیعت با او تن زدند. در کشمکش بین علی (ع) و معاویه،

معاویه به تدریج تفوق یافت تا آن که علی (ع) در سال (۴۰ هـ) به شهادت رسید. آن گاه ، خلافت معاویه قبول عام یافت و بدین ترتیب سلسله اموی تاسیس شد. در این دوره در اثر ورود اقوام و ملل مختلف و ارباب ادیان و مذاهب گوناگون به اسلام و پس از واقعه قتل خلیفه سوم ، اختلافات سیاسی آغاز و احزاب و دسته های متعدد پیدا شد . پس از استقرار حکومت امویان که از حکومت معاویه در سال ۴۱ هجری تا نبرد بزرگ زاب در سال ۱۳۲ هجری طول می کشد ، بر شدت اختلافات احزاب و قوت و کثرت پراکندگی در اسلام افزوده گشت و جنگ های داخلی و خونریزی های زیاد به وقوع پیوست و بالاخره با دخالت ایرانیان حکومت امویان منقرض گشته و خلافت عباسیان روی کار آمد .

اوضاع سیاسی در عصر اموی

امویان از همان آغاز کار با مخالفت شدید شیعیان و مردم مدینه روبرو شدند. خلفای اموی به سنت پیغمبر و خلفای راشدین پشت پا زده بودند و توجه به مسائل مادی و آماده ساختن وسایل شکوه و تحمل و گردآوری مال و منال دنیا را جانشین اندیشه دین و توجه به مبانی عالی اخلاقی کرده بودند. آن ها شعر رابه عنوان سلاحی برنده و قوی در جهت گسترش حزب اموی و تأیید حکومت خویش و تاختن و سرکوب دشمنان و مخالفان به کار می گرفتند و از این جهت تأثیر زیادی بر شعر عربی گذاشتند زیرا آن ها شعر را به طرف فعالیت های سیاسی و حزبی سوق دادند. بنابراین آتش شعر که در زمان خلفای راشدین خاموش بود ، در این دوره برافروخته شد . بدون شک سیاست حزب گرایی بنی امیه ، تعصبات قبیله ای جاهلی را بار دیگر زنده کرد ، پس در شعر و روح مردم ، انقلاب جدیدی به وجود آمد . معاویه می گفت: «شعر را بالاترین وظیفه اخلاقی و ادبی خود قرار دهید.»

از دیگر سیاست های بنی امیه ، دادن صله ها و بخشش های فراوان به عده ای برای تهدید یا نزدیک کردن اشخاص به دربار بود و گروه های زیادی را نیز از این بخشش ها محروم کردند که موجب

۱ . بیضو ن، ۹۸۸ م، منذ ولة عمر الی د ولة عبدالملک ، ص ۱۴۷

نارضایتی در بین مردم شد. و سرزمین حجاز بیشترین استفاده را از بخشش ها برد و به همین دلیل ، رفاه و آسایش در آن جا زیاد شد که باعث پیدایش غنا و غزل های عاشقانه و هنر موسیقی و اسباب خوشگذرانی گردید. طه حسین در این باره می گوید: «در سرزمین حجاز طبقه ای اشرافی ظاهر شدند که قادر به انجام کاری نبودند و بردگانی که از دیگر سرزمین ها به آن جا آورده می شدند ، کارهایشان را انجام می دادند و اینان بیشتر وقت خود را به خوشگذرانی و بی بند و باری می گذراندند ، از طرف دیگر باعث شد که تمدن های مختلف به سرزمین حجاز و دیگر بلاد عرب منتقل شوند. به همین دلیل رفاه و آسایش و هنر هایی مانند آواز و موسیقی که زائیده آن است ، در آن سرزمین ها فراوان گشت.»^۱

معاویه دمشق را مرکز خلافت خود و پایتخت قرار داد و پیش از مرگ ، پسرش یزید را به عنوان وارث و جانشین خود معرفی کرد و بدین ترتیب اصل وراثت را در خلافت استوار کرد و سنت خلافت راشدین را ترک گفت و این نقطه خطرناکی بود که در جامعه اسلامی اتفاق افتاد ، زیرا مسلمانان تا آن زمان از طریق بیعت و شورا خلیفه را تعیین می کردند ، به همین دلیل مردم مخصوصاً در مکه و مدینه که بیشتر به احادیث و سنت پیامبر (ص) اقتدا می کردند، به این نتیجه رسیدند که امویان خلافت را به سلطنت مبدل ساخته اند و طولی نکشید که این سیاست آن ها خشم عده زیادی از خاندان های عرب و موالی را برانگیخت و خود یزید ، پسر معاویه ، تأثیر زیادی در برآشفتن و نارضایتی مسلمانان داشت. حتی گروهی از مردم مدینه که به دیدار او رفته بودند ، در توصیف وی گفتند: «مردی ست که دینی ندارد ، شراب می نوشد و چنگ می نوازد ، کنیزکان برای او می رقصند و...»^۲

همچنین در زمان حکومت یزید، دو اتفاق دیگر رخ داد که تأثیر عمیقی در دل همه مسلمانان بر جای گذاشت، حادثه اول، سنگ باران شدن خانه کعبه به وسیله منجنیق ها، توسط سپاه یزید و سوزاندن آن بود، و حادثه دوم که تأثیری ژرف تر داشت و بسیار خطرناک تر از حادثه اول بود، به

۱. طه حسین ، ۱۹۵۳ م ، الفتنة الجوى ، ص ۱۰۴

۲. طه حسین ، ۱۳۸۷ هـ ، تاریخ الجوى ، ج ۷ ، ص ۴

شهادت رسیدن امام حسین (ع) بود. امویان از آل علی بیمناک بودند و از هر نوع اعمال زور و سخت گیری درباره این خاندان خودداری نمی کردند. حسین بن علی (ع) سومین امام شیعیان به فرمان یزید در دهم محرم سال ۶۱ هـ. ق. / ۱۶ اکتبر ۶۸۰ م. با یارانش به شهادت رسید. این واقعه در برانگیختن نفرت عمومی شیعیان و مخالفان امویان به مخالفت با دستگاه خلافت تاثیر عظیمی بخشید. از طرف دیگر امویان نسبت به ملل غیرعرب و به خصوص ایرانیان با نظر خوبی نمی نگریستند و با عمال آنان در ایران بسیار بد رفتاری می کردند. " یزید بن مهلب " که پس از " قتیبة بن مسلم باهلی " حکومت خراسان را یافته بود بعد از فراغت از امور آن دیار به گرگان که تا آن هنگام مستقل مانده بود تاخت و گرگان را فتح کرد و به مازندران حمله برد و پس از فتح ساری هنگام تعاقب دشمن در دره ای محصور شد و دسته بزرگی از سپاهیان او از میان رفتند و او سرانجام با سیصد هزار دینار جان خود را خرید و در بازگشت به گرگان دچار طغیان مرزبان آن جا گردید و پس از هفت ماه پیروز گشت و بسیاری از مردم گرگان را از دم شمشیر درگذرانید. این عمل و نظایر آن باعث شد که روز به روز بر ناخشنودی ایرانیان از امویان افزوده شود، تمایل ایرانیان به آل علی و تبلیغ اینان ضدیت با امویان بیشتر ایرانیان را به ستیزه جویی با دستگاه خلافت اموی برمی انگیزد تا این که ابومسلم سردار رشید ایرانی برای ریشه کن ساختن دستگاه امویان با عبدالله سفاح از اولاد " عباس بن عبدالمطلب " برای خلافت اسلامی بیعت کرد و در زاب (مغرب ایران) سپاه مروان دوم اموی را در هم شکست و عبدالله سفاح به دستگیری وی به خلافت رسید و مروان، منهزم و مقتول گردید (۱۳۲ هـ.ق).

اوضاع فرهنگی در عصر اموی

معاویه در دمشق دستگاه اداری محکمی پدید آورد و دستگاه پرتحمل و باشکوهی مانند دستگاه های پادشاهان ایران و امپراطوران روم ترتیب داد و زندگی شهرنشینی را که پیش از او کمتر بدان توجه شده بود توسعه داد، و معماری اسلامی از همین دوره آغاز گردید و مساجد تاریخی دمشق و مدینه و بیت المقدس ساخته شد. زبان عربی در زمان امویان رواج گرفت و آن چه موجب رواج آن شد ارتباط قوی زبان عربی با دین بود. بنابراین عده زیادی از مردم که اسلام آوردند، با آغوش باز

این زبان را پذیرفتند . نخستین سکه اسلامی نیز در این دوره (در زمان خلافت عبدالملک) زده شد^۱.

توجه مسلمانان در دوره امویان به فلسفه و به خصوص فلسفه یونان جلب گردید و هم در این دوره بود که بحث های علوم شرعی و الهیات به میان آمد و ادب عربی رواج گرفت و قواعد صرف و نحو تدوین گردید و خلاصه آن که تمدن اسلامی که در دوره عباسیان به اوج ترقی خود رسید پایه گذاری گردید.

شعر در عصر اموی

به واسطه فتوحات اسلامی و عربی ، میدان شعر وسیع شد و در اکثر شهرهای عربی مخصوصاً مکه و مدینه و دمشق و بغداد و کوفه و بصره ، بازار شعر و شاعری گرم و رایج گردید . عصر اموی را به دلایلی می توان عصر بازگشت ارزش های جاهلی به ممالک اسلامی نام نهاد .

شعر عربی که در عصر جاهلی تنها در خدمت قبیله بود در آغاز ظهور اسلام به خدمت دعوت دین جدید و نشر مبادی و اصول آن همت گماشت و در حقیقت به عنوان اسلحه ای در راستای مبارزه با دشمنان اسلام محسوب می شد . اما شعر دوره اموی ، بازگشت به مضمون ها و ارزش های جاهلی است . در این دوره شعر وسیله دعوت سیاسی و تعصب و تائید مفاخر و برتری قبایل و در بعضی جاها وسیله لهو و سرگرمی و مجالس عیش و نوش شد . اگر چه شعر از لحاظ معانی ، خیال ، عاطفه و اسلوب تغییرات چشمگیری داشت اما شاعر اموی همچنان به دوره ی جاهلی نظر داشته و ایستادن بر اطلال و دمن ، خود از بارزترین نمونه و دلیل بازگشت جاهلانیه است .

نقش شاعران در امور سیاسی این دوره قابل اهمیت است . رشد شعر سیاسی و استقلال غزل ، تصویری آشکار از اوضاع سیاسی و اجتماعی را به نمایش می گذارد . شعر سیاسی این دوره که حاصل کشمکش های داخلی احزاب و گروه های مختلف بر سر خلافت می باشد در بیشتر موارد برای اثبات و تأیید افکار و اندیشه های این گروه ها به کار گرفته می شد . رشد شگرف شعر

۱ . هداره ، ۱۹۶۳م ، اتجاهات الشعر في القرن الثاني ، ص ۷۹

سیاسی ، استقلال غزل ، اشعار نقائض (بین جریر و فرزدق، جریر و اخطل) ، تکوین فقه ، تفسیر ، نحوه رسوخ زبان عربی در دیگر ممالک از دستاوردهای ادبی این دوره است .

اگر چه در اصل و ریشه اغراض شعری چندان تغییری روی نداد ، ولی محیط تازه آن را در بعضی نواحی به رنگ نو درآورد ، مانند شعر دینی با معانی و عواطفش که در شعر جاهلی سابقه نداشته ، و غزل هم صورتی مستقل به خود گرفت و با صراحت و قصه های فکاهی و بدو زننده سروده شد و در هجاء نیز شدت لهجه و سخنان تند ، بیشتر پدید آمد .

در این دوره بسیاری از آداب و رسوم جاهلی زنده شد. پس از آن، برای شاعرانی که به آن قضایا دلبستگی هایی داشتند ، زمینه رشد مجدد پیدا شد. بدین ترتیب، نوعی شعر درباری شکل گرفت که درونمایه اش یا ستایش خلفای اموی بود و یا توصیف مجالس عیش و نوش و اسباب و لوازم آن ها. مثلاً ستایش شراب، یکی از زمینه های اصلی این گونه شعرهاست که در شعر یزید بن معاویه به صراحت دیده می شود و شاعران درباری نیز از این کار پرهیزی ندارند. "ولید بن یزید" شاعر دوران اموی که به عربی شعر می سرود ، شاعر شاخص این گونه شعر است. او به احیای شعرهای عاشقانه و خمریه شهرت دارد و همواره در مجاورت و معاشرت با دستگاه های حکومتی بوده است.

ارزیابی شعر دوره اموی

اگر چه شعر از محیط تازه تا حدی متأثر شد ، ولی به واسطه نزدیکی به دوره جاهلی و اعتماد بر معانی و تخیلات و اسلوب های آن اثر این محیط کم و محدود بود .

معانی : عمیق تر شد و در سایه قرآن سخنان حکمت و امثال در شعر زیاد گشت ، ولی تسلسل منطقی آن همچنان ضعیف ماند .

خیال : وسعت پیدا کرد اما ارتباط خود را با تخیلات جاهلی از دست نداد بنابراین در میدانی تنگ و نزدیک به محسوسات باقی ماند و به پرواز در فضای پهنای پنهان و ابتکارات جالب دست نیافت.

۱ . ترجمانی زاده ، ۱۳۸۰: تاریخ ادبیات عرب ، ص ۶۱